

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б. Н. ЕЛЬЦИН атындагы
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

К 10.22.648 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 81-25 (575.2) (043.3)

Айтибаева Жыпаргүл Калыевна

“БАШ” КОНЦЕПТИНИН ВЕРБАЛДАШУУСУ

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын алуу үчүн изденип жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

- Илимий жетекчи:** **Мадмарова Гулипа Араповна**, филология илимдеринин доктору, доцент, Ош мамлекеттик университетинин орус филологиясы факультетинин деканы
- Расмий оппоненттер:** **Абдувалиев Ибраим**, филология илимдеринин доктору, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору
Абдразакова Гульмира Шарапидиновна, филология илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз тил илими кафедрасынын доценти
- Жетектөөчү мекеме:** И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасы. 720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51

Диссертациялык иш 2023-жылдын 27-декабрында саат 10.00дө Ош мамлекеттик университети жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын коргоо боюнча түзүлгөн К 10.22.648 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: 720000, Бишкек шаары, Киев көч., 44. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak/kg/b/102-nue-ms2-yib>

Диссертациялык иш менен Ош мамлекеттик университетинин (7140000, Ош ш., Ленин көч., 333) жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек, Киев көч., 44) китепканаларынан жана *nakkr.kg* сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын «23» ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

Ибраимова Г. О.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертация темасынын актуалдуулугу. Изилдөө лингвоконцептологиянын жетишкендиктерине негизделет. Ушул жаңы тармактын баштапкы идеяларын, талаптарын, категорияларын, ички салааларын, тышкы байланыштарын эсепке алуу иштин өзөккү багытын түзөт.

Кыргыз лингвокогнитологиясы ыкчам өнүгүү жолунда. Анын теориялык базасы түптөлүп, методологиясы чыңалып, мазмун-түзүлүшү белгиленип, объектилери аныкталып бара жатат. Кыргыз менталдуулугунун элементтери болгон отузга чукул концепт, аларды туюнтуп, материалдаштыруучу тилдик каражаттар сыпатталып чыккандыгы белгилүү. Бирок булардын ичинде «баш» концепти тууралуу маалымат байкалбайт.

Иштин темасынын актуалдуулугун төмөнкү факторлор шарттайт:

1. дүйнө таанымдагы «баш» концептинин өзгөчө жогору статусу; ага тиешелүү *баш* сөзүнүн денотатынын табигый кызматтарынын жашоо үчүн өтө зарылдыгы, бул сөздүн көптөгөн маанилик (метафоралык) жана формалдык дериваттарга жол берүү потенциалынын бийик болушу;

2. «баш» концептинин маани-маңызы, түрлөрү, репрезентацияланыш мүмкүнчүлүктөрү кыргыз лингвоменталитетинин негизинде жана көркөм чыгарманын материалында изилдене электиги; концепттин когнитивдик түзүмүнүн активделиш процессиндеги калыптануу, номинациялануу жолдорунун, ыкмаларынын каралбагандыгы;

3. аталган концептке тиешелүү когнитивдик-тилдик каражаттардын лексика-семантикалык, фразеологиялык, провербиалдык жана көркөм тексттик алкактарда мүнөздөөнүн илимий-практикалык баалуулугу.

Айтып коюу керек: биздин иш кыргыз лексикографиясында аткарылган семасиологиялык чоң тажрыйбага таянат. Анткени *баш* сөзүнүн маанилик-мазмундук түзүлүшү буга чейин эле терең серептөөгө алынган болучу (Юдахин 1965: 118-122; Осмонова, Конкобаева, Жапаров 2001: 74-93; КТТСИ 2011: 231-248). Бул эмгектердеги маалыматтар, табылгалар, байкоолор, албетте, иште эсепке алынат.

Теманын илим-изилдөө мекемелеринин пландары жана программалары менен байланышы. Иш жекече демилге катары аткарылды.

Диссертациянын **максаты** болуп «баш» концептинин кыргыз тилиндеги семантикалык, лексика-фразеологиялык, провербиалдык жана көркөм тексттик репрезентативдерин когнитивдик-тилдик деңгээлде талдоо саналат. Бул максатка жетишүү үчүн төмөнкүдөй конкреттүү **милдеттер** жүзөгө ашырылды:

1. Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” аттуу романынын материалында «баш» концептинин категориялык-маанилик түзүмүн аныктоо, категориялашуу жолдорун белгилөө; аны материалдаштыруучу тилдик каражаттардын парадигмасын ачыктоо;

2. аталган романдын негизинде бул концепттин менталдык-тилдик аспектилерин, белгилерин толук сыпаттап чыгуу; алардын ичинен диахрондук-синхрондук жана деривациялык өңүттөрүнө кененирээк сереп салуу;

3. «баш» концептинин ички категориялык-семантикалык түзүмүн, түрлөрүн, репрезентативдерин мүнөздөп берүү;

4. көркөм текстке таянып, аталган концептти объективдештирүүчү семантикалык, сөз жасоочулук, лексика-фразеологиялык жана паремиялык каражаттарды сыпаттоо, алардагы семантикалык өзгөрүүлөрдү, кеңейүүлөрдү, оошууларды, жоготууларды көрсөтүү;

5. Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романынын материалында «баш» концептинин экспоненттерине караштуу образ (элес), түшүнүк, фрейм, скрипт, пропозиция (когнитема) жаратуучулук мүмкүнчүлүктөрдү, функционалдык-семантикалык кызматты айкындоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыктары:

1. Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романынын материалында «баш» концептинин татаал түзүмдөгү, көп катмарлуу, жогорку статустагы когнитивдик феномен катары аныкталышы;

2. бул концептке тиешелүү когнитивдик түзүмдү, белги-касиеттерди туюнтуучу тилдик каражаттардын семантикалык, сөз жасоочулук, лексика-фразеологиялык, паремиялык жана көркөм тексттик деңгээлдерде мүнөздөлүшү;

3. аталган романдын фактыларына таянып, «баш» концептинин негизги номинантына тиешелүү когнитивдик-тилдик семантиканын ар тараптан толук сыпатталынышы, анын колдонуу жана трансформациялануу ыкма-жолдорунун атайын талданышы; *баш* сөзүнүн этимологиясынын, диахрониясынын жана синхрониясынын анализдениши;

4. романда пайдаланылган «баш» концептин репрезентациялоочу тилдик каражаттардын сандык-сапаттык, менталдык-тилдик, функционалдык-семантикалык, көркөм стилдик бөтөнчөлүктөрүнүн иликтениши.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу. Иштин материалдары республиканын ЖОЖдорунун филология факультеттеринде “Лексикология”, “Фразеология”, “Көркөм чыгарманын тили”, “Тил илимине киришүү”, “Жалпы тил илими”, “Лингвистикалык окуулардын тарыхы”, “Когнитивдик лингвистика” сыяктуу сабактарды бакалаврларга, магистранттарга өтүүдө,

“Лингвопаремиология”, “Лингвоконцептология”, “Тилдик маданият таануу” ж.б. дисциплиналар боюнча тандоо предметин окутууда колдонулат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романында «баш» концептинин мазмуну ар тараптан көп катмарлуу, татаал түзүлүштөгү менталдык бирдик катары сыпатталат. Анын номинанты да түркүн сапаттуу, көп маанилүү сөз болуу менен, коммуникацияда орчундуу кызмат аткарат.

2. Аталган концепттин романдагы номинанттары ири көлөмдөгү парадигманы түзөт. Аны репрезентациялоочу каражаттарды бир деңгээлде же бир өнүттө эле кароого мүмкүн эмес.

3. Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романындагы «баш» концептинин номинанттарын полипарадигмалдык алкакта изилдөө алгылыктуу натыйжа алып келет, алардын белги-касиеттерин, функционалдык катмарларын, келип чыгышын, өнүгүүсүн, колдонуусун толук аныктоого жардам берет.

4. Романдын текстинде «баш» концепти ар тараптан экспликацияланат. Анын номинанттары жекече автордук көз карашты, дүйнө таанымды чагылдырып, интеллектуалдык концептосферасынын бир фрагментин туюндурат. Буларды түрдүү деңгээлдерде сапаттык-сандык жактан кеңири мүнөздөөгө болот.

Издөнүүчүнүн жекече салымы тема тандоодо, факты топтоодо, системалаштырууда, чечмелөөдө, жалпылап тыянактоодо, адабиятка сереп жасоодо, библиография түзүүдө ишке ашты. Теориялык маселелерди талкуулоодо, терминдердин маани-маңызын талдоодо, талаш маселелерди кароодо, ишти редакциялоодо жетекчинин кызматы маанилүү болду.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробациялоо.
Диссертация

А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында эки ирет каралып (2 бөлүм боюнча), иш бүткөндөн кийин кафедралар аралык кеңейтилген жыйында атайын талкууланып, коргоого сунушталды. Анын материалдары автордун түрдүү илимий практикалык конференцияларда окулган 6 докладында жана 9 макаласында берилген.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы.
Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча 8 макала РИНЦ индекстөө системасына кирген рецензияланган илимий периодикалык басылмаларда, 1 макала Scopus системасына кирген журналда, 2 макала жакынкы чет өлкөдөн чыккан журналдарда, 4 макала жергиликтүү жыйнактарда жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Изилдөө киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 217 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө изилдөө темасын тандоонун актуалдуулугу негизделип, максаты жана конкреттүү милдеттери аныкталат. Илимий жаңылыгы аргументтештирилип, теориялык жана практикалык маанилүүлүгү ачылып берилет. Коргоого алынып чыгуучу жоболор түзүлүп, изилдөөчүнүн жеке салымы, иштин апробациясы, диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү көрсөтүлөт.

“Лингвоконцептологиянын идеялары жана принциптери” деген аталыштагы биринчи бапта изилдөө лингвоконцептологиянын жетишкендиктерине негизделет. Ушул жаңы тармактын баштапкы идеяларын, талаптарын, категорияларын, ички салааларын, тышкы байланыштарын эсепке алуу иштин өзөккү багытын түзөт. Биринчи баптын максаты болуп аталган дисциплинанын пайдубалын түзгөн жоболорго мүнөздөмө берүү болуп саналат.

1.1. Лингвистикадагы полипарадигмалык антроборбордук агымдын башаты жөнүндө. Ф. де Соссюрдун лингвистикалык концепциясы учурдагы тил илиминин жаралышына чоң өбөлгө болгон. Азыркы бардык жаңы багыттардын башатында дээрлик анын идеялары турат.

Биздин изилдөө лингвистикалык антропоцентризмди жетекчиликке алып, биринчи планга сүйлөөчү менен жазуучунун, угуучу менен окуучунун мүдөө-талаптарын коет. Концепт көп катмарлуу, көп аспектилүү болгондуктан биз лингвистикадагы полипарадигмалдык теориянын (М.Ж.Тагаев) жоболорун эсепке алдык.

1.2. Концепт категориясынын маани-маңызы жана түрлөнүшү. Антроборбордук лингвистикада анын түрдүү ички салааларында концепт түшүнүгү кеңири колдонулуп жүрөт. Эми анын жаралышына, маани-маңызына жана менталдык-тилдик мейкиндиктеги ордуна сереп салалы.

Акыркы мезгилде антроборбордук лингвистикада биринчи планды концепт түшүнүгү ээлеп калды. Биринчи жолу бул терминди С.А.Аскольдов-Алексеев (1928) колдонгон. Концептти *түшүнүк/элес* (С.А.Аскольдов-Алексеев), маанинин алгебралык туюнтмасы (Д.С.Лихачев), маданияттын *ачкыч/негизги* сөзү (А.Вежбицкая), маданияттын аң-сезимдеги каймагы, сөздөрдөгү элестердин, түшүнүктөрдүн, билимдердин, ассоциациялардын тутамы (Ю.С.Степанов) ж.б. түрдөгү аныктоолор белгилүү. Мында

түйүндүү аныктооч сөздөр гана берилди. Тиешелүү эмгектерде алар ири, толук контекстте колдонулган.

Лингвокогнитология багытында көп изилдөөлөр бар. Биз алыскы чет өлкөлүк лингвисттердин ой-пикирлери, кабыл алган жоболору менен да азыноолак таанышпыз. Алардын ичинен М.Минский, Ж.Миллер, Л.Талми, Ф.Жонсон-Лэрд, Ж.Лакофф, Р.Лангакер, Ж.Фоконье ж.б. илимпоздор когнитивдик лингвистиканын башатында турат.

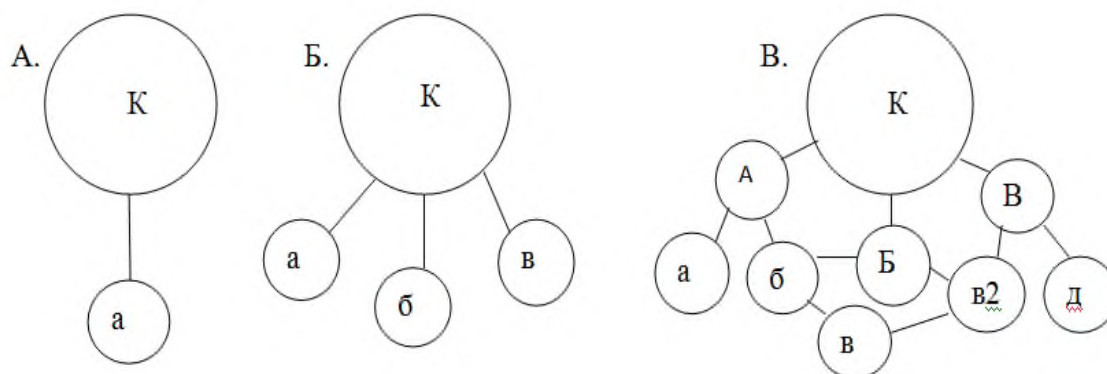
Биз бул жерде Л.А.Шейман ачкан лингвоэтномаданият таануу илими тууралуу да бир аз сөз кылсак болот. Бул тармак биздин республикада түптөлгөн. Кыргыз филологиясында “дүйнө сүрөтү” терминин биринчи болуп Л.А.Шейман колдонгон.

Концепттин түзүмүн, курамын аныктоо бир нече чен-өлчөмдө, позицияда жүргүзүлөт.

Баш сөзү аркылуу “дененин мээ, көз жайгашкан бөлүгү” катары туюнтулуучу маани а) “баштапкы” (убакытка карата), б) “өзөктүк” (орчундуулугуна карата), в) “прототиптик” (жаңы маанилерге, сөздөргө карата), г) “жалпы” (элге таркалганына карата), д) “илимий” (анатомияга карата) сыяктуу белгилерди камтыйт. (*Кьалдыа/кэлдэ* сөзү аталган үч маанини (а,б,в) берет, бирок г) “говордук”, д) “карапайым, оозеки (кепте)” белгилерин кабыл алат; *кьаллыа/кэллэ* варианты говорлордун санына, сүйлөөчүлөрдүн социалдык абалына чектөө кийирет). Ал эми аталган сөз *эл башы* татаал сөзүнүн курамында “президент” деген маанини берүүгө катышып, а) “жаңы” (неологизм), б) “өздөштүрүлгөн” (казак лингвомаданиятынан өткөн), в) “официалдуу”, г) “социалдык-саясый” белгилерин кабыл алат. Говорлордо, одоно дискурста учуроочу *паң баш/паңбаш* сөзүнүн курамында *баш* уңгусу өтмө маани кабыл алып, синекдохага учураган: дененин бөлүгүнүн аты бүтүн дененин ээсин атап жатат. Ал “адам, киши” деген маанини туюнтту (*паңбаш* “акылсыз/түшүнүксүз адам”). Татаал сөздүн биринчи бөлүгү болгон *паң* уңгусу кытайча *маң* “келесоо” түшүнүксүз, акылсыз”, *мең* “мас кылган, жинди кылчу, эсти оодарчу, уйку келтирчү” (караңыз: ир. *баңги* [Юдахин:108]: кырг. *маң* “гашиш”, *маңги/баңги* “наркоман”, орусча *дүр-ман, нарко-ман* ж.б.). *Паңбаш* сөзүнө а) “говордук”; б) “одоно (кептик)”, в) “бөлүктүн бүтүндүктү туюнтуучусу” (синекдоха), г) “этимологиялык экскурсту талап кылган” сыяктуу белгилер таандык. Бул жерде концепттин көрсөткүчтөрү көп кырдуу, татаал түзүмдө, көп баскычтуу болорлугун учкай белгиледик.

Концептти талдоонун жогоруда аталган жана сыпатталган үч позициясын схемага өткөрүп, көрсөтмөлүү кылып берүүгө болот.

1-схема:

А – биринчи позиция, Б – экинчи позиция, В – үчүнчү позиция. Биринчи позициядагы К (концепт) бүтүн, маани-белгилери өз курамында, ойлоодо-сүйлөөдө керектүү гана мааниси же белгиси активдешет. Экинчи көз карашта К бир өңчөй түрлөргө ажыратылат, бөлүктөрү тең укуктуу. Үчүнчү позиция маани (сема) менен белгилердин ар кыл катыштагы, көп баскычтуу алакасын көңүлгө алат.

1.3. Концептти сыпаттоонун өңүттөрү. Концепт тууралуу көз караштарды, алардын белги-касиеттери жөнүндө маалыматтарды жалпылоону бир топ окумуштуулар жүргүзгөн (Прохоров 2008: 20-22; Дрофа 2009: 55-71; Сабитова 2013: 175-177; Камбаралиева 2013: 62-80; 2019: 117-136; Абдувалиева, Мадаминова, Зулпукаров 2017: 13-14; Зулпукаров, Мурадымова, Ормокоева 2019: 6-8; Саматов 2021: 40-56 ж.б.).

1.4. Концепттин тилде репрезентацияланышы. Концепт тилсиз деле жашайт, буга дегеле багынычсыз болот. Дудуктардын акыл-ою да концепттерден турат, ушулардын негизинде, жардамы менен алардын ойлоо операциялары жүрөт. Буга вербалдык каражаттар катышпайт (Болдырев 2014: 26-27).

Концепт тилде гана кенен, ийги, толук, ар тараптуу репрезентацияланат. Концепттерди уңгулар, лексемалар, фразеологизмдер, эркин сөз айкаштары, сүйлөмдөр, тексттер вербалдаштырып, материалдык турпатка ээ кылат. Тилдик каражаттар саны, сапаты боюнча ойдогу концепттерге теңдеше албайт. Концепттер чексиз көп. Аларды тилдик каражаттар көп чектөөлөр менен вербалдаштырат.

«Баш» концептине тиешелүү номинативдик талаанын түзүүчүлөрүн кыскача санап өтөлү:

1. концепттин ачкыч репрезентанты – *баш* сөзү, говорлордогу синоними – *кәлдә/кәллә* “баш”;

2. семантикалык дериваттары: *баш* “жетекчи” (*баш болуп = жетектеп*), «башталыш» (топоним *Булак-Башы*), «негизги» (топоним *Баш-Булак*, *баш мүчө*) ж.б.;

3. морфологиялык дериваттары: *башта-*, *башкар-*; *баш-чы*, *баш-ыл*, *баш-ат*, *баш-кы*, *баш-ка* ж.б.;

4. кошмок сөздөрдүн курамында: *Майлыбаш*, *Чоңбаш*, *Бөрүбаш*, *Сарыбаш/Сарбаш* ... (адам аттары); *ак баш*, *кара баш*, *как баш*, *чаар баш*, *маң баш* (аксиологиялык формулалар), *баш-оту*, *баш-аягы*, *аяк-башы*, *буту-башы* ... (“бүтүн бойдон” маанисинде), *айыл башы*, *элүү башы*, *миң башы* *корбашы* ... (“башчы” маанисинде) ж.б.;

5. сөз өзгөртүү деривациясы (өтө көп категориялар менен уюшат);

6. контексттик синонимдер: *эс*, *акыл*, *эс-акыл*, *акыл-эс*, *мээ*, *зээн*, *түшүнүк*, *интеллект* ж.б..

7. окказионализмдер: *ашкабак*, *мээ кап*, *эки мүрүнүн үстү*, *калың чачтын асты*, *акыл сандыгы*, *ой кампасы* ж.б.;

8. *баш* сөзү катышкан фразеологизмдер: *баш тарт-*, *баш көтөр-*, *баш бак-* ж.б.;

9. сигналдар: *баш ийкөө*, *баш чайкоо* ж.б.;

10. туруктуу эпитеттер менен: *керки баш*, *сөлпү баш*, *сүйрү баш*, *чара баш*, *чала баш*, *үксөгөй баш*, *таз баш*, *жүн баш*, *бит баш* ...;

11. сөздүктөрдөгү түшүндүрмөлөр;

12. сүйлөмдөр, булардагы пропозициялар;

13. анатомия, физиологиядагы *башка* тиешелүү маалыматтар, булардагы сыпаттамалар;

14. энциклопедиялык маалыматтар;

15. тематикалык тексттер, публикациялык шилтемелер, портреттик сүрөттөөлөр ж.б.. Сөздү сыпаттоодогу мындай тартипти окумуштуулар мурдатан эле сунуштап, негиздеп келишет (Попова, Стернин 2010: 69-71; Саматов 2021: 57-58).

Бул жерде концептти вербалдаштыруунун тилдик ыкмалары жөнүндө гана сөз жүрүп жатат. Биздин изилдөө ушул маселени талкуулоого жана ар тараптан талдоого арналат. Айтып коюу керек: концепттин репрезентативдерин талдоодо негизги көңүл башкы сөзгө бурулат. Башкы сөз концептке да наам берет. В.В.Колесов баса айткандай, концепт – “сөздүн семантикалык толтурулушунун баштапкы чекити жана өнүгүүнүн акыркы чеги” (Колесов 1992: 39; 2000: 56).

Ошентип, сөз менен концепттин карым-катышы татаал, көп кырдуу экендигин, ортосунда тыгыз байланыштын бар экендигин, бирок бири-бирине барабар эместигин айтууга болот. Концепт сөздөн, сөздөрдөн алда канча көп, көп түрдүү, ал ойдо гана жашайт, сыртка сөз аркылуу материалдашып чыгып, маалымат алмашуунун бирдиги катары кызмат кылат.

1.5. Концепт, концепттер алкагы жана дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтү. Ар бир улуттун өз концептосферасы бар. Бир концептосфера башкалардыкы менен айрым тараптары менен тутумдашып, кайсы бир жагы менен кесилишип же чектешип кетет. Улут аралык концепттер арбын. Кээде концепттер региондук, континенталдык мүнөздө да болот. Идеология, дин да элдердин концепттер чөйрөсүнө таасирин тийгизет, көпүрө катары кызмат кылат.

1.6. Аң-сезимдеги концепттешүү жана категориялашуу процесстеринин тилде репрезентацияланышы. Концепттешүү же концептуалдашуу – бул аң-сезимдин пайдубалы, андагы базалык когнитивдик процесс. Концепттешүү – ойтутумдагы концепттердин жаралышы, калыптанышы, уюштурулушу (түрдүү байланыштарда, түзүлүштөрдө, көлөмдөрдө) жана үзгүлтүксүз жаңыланып, такталып, байып турушу.

1.7. Кыргызстанда аткарылган лингвокогнитология боюнча изилдөөлөргө сереп. Кыргыз лингвистикасы дүйнөлүк тил илиминен артта калбай, анын идеяларын, табылгаларын, багыттарын жергиликтүү факты-материалдардын негизинде өнүктүрүп келет.

Бизде бул салаанын принциптери полипарадигмалык алкакта, кыргыз тилинин материалында, көбүнчө тектеш эмес тилдер менен жандаштырып-салыштыруу жолу аркылуу иштелип чыкты. Бул жаатта З.К.Дербишева, М.Ж.Тагаев, У.Ж.Камбаралиева, Э.Т.Төлөкова, Б.Б.Нарынбаева, К.С.Саматов, А.А.Калмурзаева, Г.А.Мадмарова, Г.Ш.Абдразакова сыяктуу лингвисттер натыйжалуу иш алып барды. Ушул пайдубалдын чегинде биз «баш» концептинин менталдык-тилдик маани-маңызын ачыктоого аракет жасайбыз.

Кыргызстанда лингвоконцептологиянын чегинде бир нече диссертациялар, атайын изилдөөлөр, макалалар жазылган.

Ошондой эле когнитивдик лингвистиканын ык-методдорунун негизинде ЖАН (Абдыракматова, Дюшенов 2007), БИЙЛИК (Алаева 2017), НАМЫС (Алишова 2019), ИТ (Амиралиев 2013, 2014; Лингвистический антропоцентризм: 549-737), АДАМ (Дарбанов М. 2016, 2019), ӨМҮР/ЖИЗНЬ (Бутешова 2011, 2012), ТАҢДАНУУ/УДИВЛЕНИЕ (Болотахунова 2016; Лингвистический антропоцентризм: 379-548), ЭМГЕК/ТРУД (Зулпукаров, Тентимишева 2016; Тентимишева 2017; Кадыркулова 2017), ОЙ/МЫСЛЬ (Зулпукаров, Пазылова 2019), ТАГДЫР/КАДЕР/СУДЬБА (Йылдырым 2017),

УБАКЫТ/ВРЕМЯ (Камбаралиева 2017), СУУ, ЖЕР, ТОО (Абдразакова, 2020), ЭР (Зулпукаров, Амиралиев 2021) ж.б. концепттер изилденген.

1.8.«Баш» концептинин лексикографиялык жана концептуалдык мүнөздөмөсү.Түркологияда жана кыргыз тил илиминде «баш» концептинин вербалданышы өзүнчө карала элек. *Баш* сөзүнүн байыркы түрк тилиндеги жана учурдагы түрк тилдериндеги маани-маңызы кенен талдоого алынып, сөздүктөрдө жана салыштырма лексикологияда тыкыр изилденген (ДТС: 80-81; Севортян 1978: 85-88).

Кыргыз лексикографиясында *баш* лексемасынын семантикасы кенен ачылып берилген. К.К.Юдахин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” анын он бир семасын ажыратат: “дене бөлүгү”, “жогорку бөлүк, үстү, төбө”, “эгиндин дан алган бөлүгү”, “адам, жан”, “акыл-ой”, “башат, башталыш”, “уч (нерсенин чеке тарабы)”, “башчы, чоң, улуу (жашы боюнча)”, “биринчи, жогорку (статуста)”, “даана” (Юдахин 1965: 118-119). Мындан тышкары аталган сөздүн идиомалардын, татаал сөздөрдүн курамындагы маанилери ачыкталат.

“Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү” сөздүн он сегиз семасын белгилейт. Анда *баш* сөзү катышкан 193 фразеологизм жана татаал сөз катталып, чечмеленип көрсөтүлгөн (КТТС I: 232-248). Ал эми “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө” 18 туруктуу сөз айкашы мүнөздөмөгө алынган (КТФС: 74-93).

Мунун баары *баш* сөзүнүн семантикасы денотаттын баалуулугунанбы же анын метафоралашууга ийкемдүүлүгүнөнбү лексикографтардын көңүлүн өзгөчө бургандыгын айгинелейт. Бул материалдар биздин изилдөөнүн чоң фактылык базасын түзө алат.

«Баш» концептинин кыргыз тилиндеги репрезентативдерин изилдөөнүн методологиялык негиздери, методдору» деген экинчи бапта иштин методологиясына, методикалык аппаратына жана материалдарына мүнөздөмө берилет, анын объектиси, предмети, когнитивдик-семантикалык мейкиндиги белгиленет.

2.1. Изилдөөнүн методологиясы жана методдору. Изилдөөдө конкреттүү эмпирикалык, байкоо, топтоо, каттоо, эсептөө жана теориялык, сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, моделдештирүү методдору пайдаланылды. Алардын дээрлик бардыгы лингвистикада, башка канатташ илимдерде колдонулуп, өз натыйжаларын берип келет. Мында *баш* лексемасы катышкан татаал сөздөрдү, кептик формулаларды, макал-лакаптарды, санат сөздөрдү жыйнактардан, сөздүктөрдөн, жазуучулардын чыгармаларынан алып, өзүнчө топтоштурууну уюштурууга өбөлгө болду. Натыйжада 1784 тилдик бирдиктер иргелип картотекага өткөрүлдү.

2.2. Изилдөө материалдары: объектиси, предмети жана түрлөрү.

Изилдөө «баш» концептин объективдештирүү менталдык-тилдик каражаттарды мүнөздөөгө арналат. Аталган концепт – когнитивдик бирдик. Концептти түздөн-түз андаштырууга, байкаштырууга, атоого болбойт. Ал аңсезимде гана жашайт, ойтутумдун оперативдүү динамикалуу элементи.

«Баш» концептинин мазмуну өтө татаал, көп катмарлуу, түркүн аспектилерден турат. Азырынча биринчи жакындоо иретинде анын төмөндөгүдөй тараптарын белгилеп турууга болот: 1) түшүнүк тарабы; 2) символдук тарабы; 3) сакралдык тарабы; 4) этноменталдык тарабы; 5) лингвогенетикалык тарабы; 6) типологиялык тарабы; 7) синхрондук салыштыруу тарабы; 8) диахрониялык бөтөнчөлүктөрү; 9) мифологиялык тарабы; 10) деривациялык тарабы (морфологиялык, семантикалык, синтаксистик жана тексттик өзгөчөлүктөрү) ж.б..

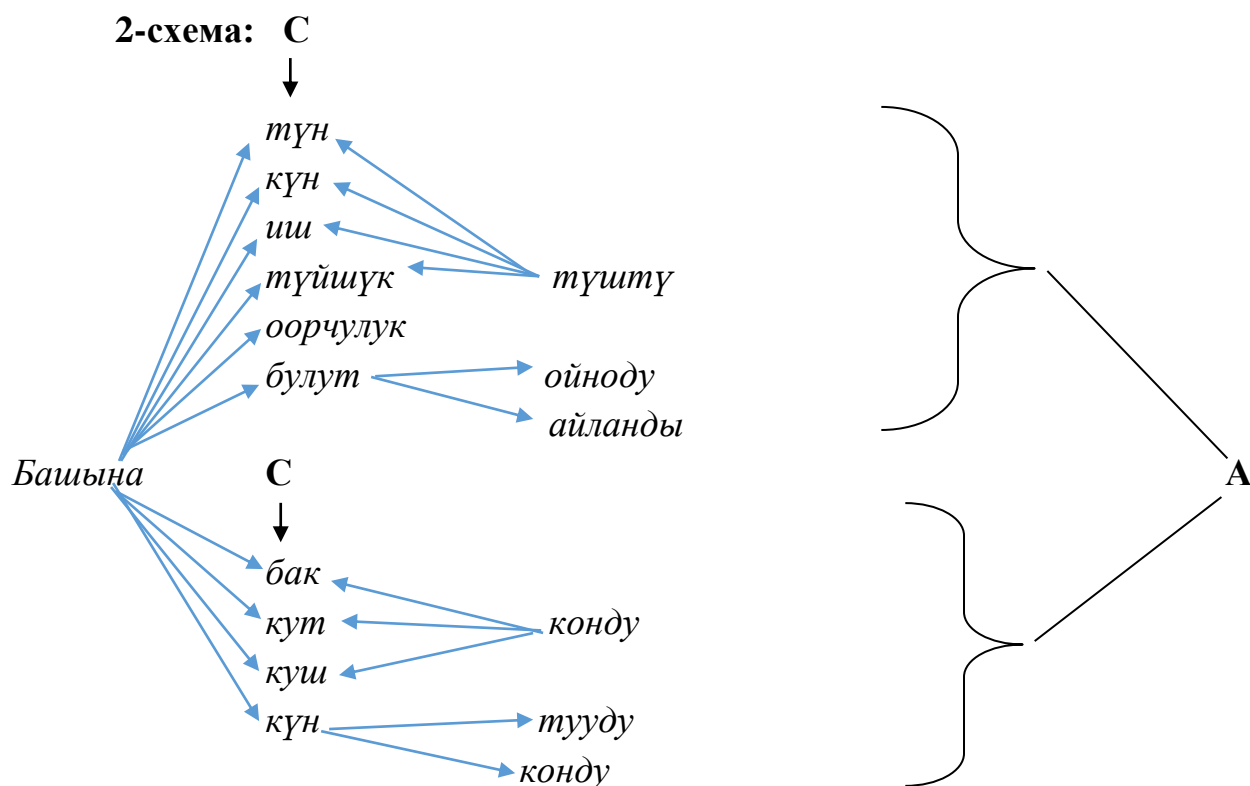
«Баш» концептинде **символдук мазмун** күчтүү. *Баш* сөзү – акылдын, билимдин, жетекчиликтин символу. Башка тиешелүү жаңсоолор: “*акылың жок, башың иштебейт*” маанисин сөөмөй менен чыккыйды чукулоо, “*унутуп калыпмын, колдон чыкты, аттиң*” маанисин алакан менен башты чабуу ж.б. туюнтат. Сөз – акустикалык-графикалык белги, жаңсоо – соматикалык белги. «Баш» концептинин оптикалык да белгилери бар: дааратканалардын астында төгөрөк сүрөт – баштын белгиси (аялдар бөлмөсүнө көмкөрүлгөн үч бурчтуктун үстүнө төгөрөк коюлат, эркектердикине чалкасынан коюлган үч бурчтукка төгөрөк коюлат). Бул эл аралык символ.

«Баш» концептинин кээ бир номинанттарынын пайда болушу **мифтерге, элдик уламыштарга** байланыштырылат. Бул багыттан алганда *башкырт* этноними, *Ат-Башы* топоними жөнүндөгү уламыштар көңүлгө аларлык. Биз Толубай сынчы жөнүндөгү мифке кайрылып, ал качан өлүп калган аттын куу баш сөөгүнө карап анын учурунда тулпар болгондугун тастыкташы жөнүндө элде айтылып жүргөн сөз бар.

Ушул өңүттөн карап *баш* сөзү катышкан тилдик фактыларды үч топко ажыратууга болот: 1) денотативдик маани катталган кеп формулалары (*Кылыч катуу серпилгенде канкордун башы шылп этип жерге кулады.*); 2) коннотативдик маани катталган кеп формулалары (*Таблеткаң барбы? Башым ооруп турат.*); 3) денотативдик-коннотативдик (орток) маани катталган кептик формулалар (*Баашты көтөрүп, жаздыкка жат; Эми эл алдында баашты көтөрүп жүрсөң болот.*).

«Баш» концептинин номинанттарынын семантикасында **синонимдик жана антонимдик көрсөткүчтөр** көп кездешет. Буларды синтезделген катыштагы схемага өткөзүүгө болот. Анда С – синонимдер, А – антонимдик катыштык. ФЭБ – фонетикалык эмес “сөздөр” (*так/шык!* - тилди таңдайдан

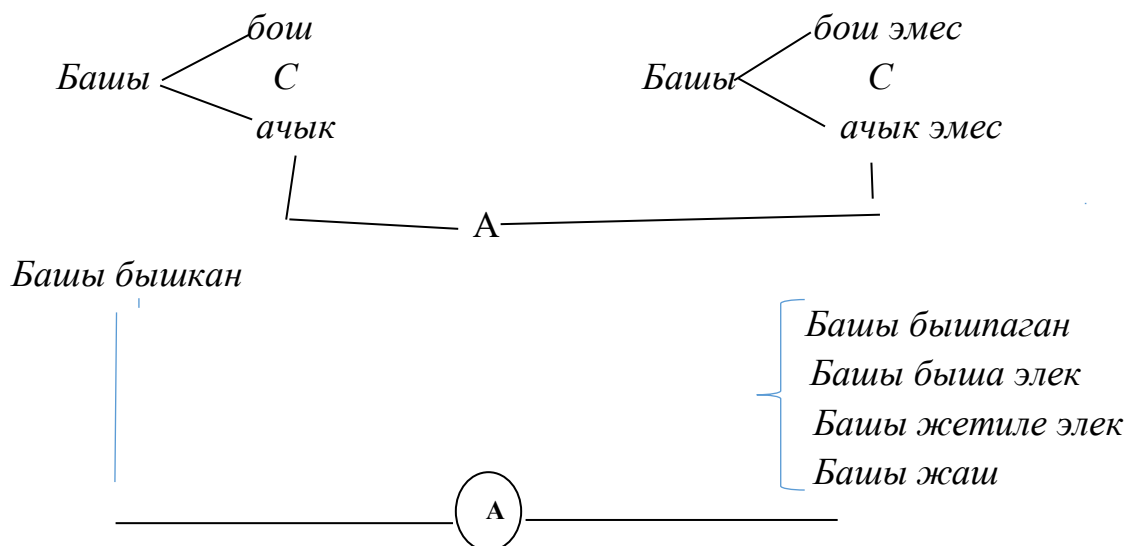
ыкчам уруп качыруу менен “жок, болбойт” маанисин билгизүү, *ы'ы* – мурундан “ы” сыяктуу тыбышты пауза аркылуу эки жолу чыгаруу менен “жок, болбойт” маанисин билгизүү), ПСА – предикаттык сөз айкашы, сүйлөм. Схемаларды кошуп, комплекстүү көрсөткүчү бар ири моделди түзүүгө болот.

Бул да бир парасинтагма, б.а., үч парадигманын уюмдашып келиши. Бардык сүйлөмдөр үчүн жалгыз, жалпы объект берилген. Кыйынчылык менен ийгилик ушул объектке багытталган, аны басынтып, кыйнап жатат же марытып, сүйүнтүп жатат. Мында С – контексттик синонимдер, А – антонимдер.

Сын атооч, атоочтук ж.б. сөздөр коштогон предикативдик түрмөктөрдө да парасинтагмалык кубулуштун жүрүшү байкалат.

3-схема:

Бул тизмени улантууга факты-материалдар өтө көп. Биз ойлойбуз: талданган мисалдар «баш» концептинин репрезентативдерин антонимдик-синонимдик көрсөткүчтөр менен парасинтагматикалык бүтүндүк катары аныктоого негиз боло алат.

«Баш» концептинин объективдештирүүнүн **юридикалык да өнүгү** бар. Бир кыйла провербиалдык каражаттар жарандарды үй-бүлөгө бириктирүүнүн укуктук тарабын туюнтууга адистештирилип кеткен. Кайсы бир фразеологизмдер адат эрежелерин сактоого багытталган кызмат аткарууда.

Ушул эле жерде «баш» концептинин номинанттары туюндуруучу **этномаданий маани** тууралуу да сөз кылууга болот. Этномаданий алкактагы лексемалар, фразеологизмдер улуттук буюм-тайымдарды, кийим-кечектерди, салттуу эрежелерди, жөрөлгөлөрдү ж.б. аташат.

Бул жерде, демек, **иштин объектиси катары «баш» концептин репрезентациялоочу сөздөр, эркин жана туруктуу сөз айкаштары, паремиялык жана тексттик каражаттар тандалып алынганын, иште бул каражаттардын түрдүү катмарларын жана тараптарын сыпаттоого мүмкүн экендигин айтууга болот.** Жогоруда объектке карата учкай гана шилтемелер келтирилди. Анын предмети болуп аталган концепттин экспоненттеринин жазуучу Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” аттуу романындагы ири контекстте колдонулуп, дискурска кирген бөтөнчөлүктөрү эсептелинет.

2.3. Баш сөзүнүн этимологиялык жана диахрониялык аспектиси. «Баш» концепти – бүткүл адамзаттын эстутумунун универсалдуу компоненти. Бул эбегейсиз чоң объект. Биз түрк этносторунун ой-тил казынасында калыптанган «баш» концептинин номинанттарына учкай гана сереп салабыз. Концепттин негизги экспоненти деп *баш* сөзүн эсептөөгө болот. Анын келип чыгышын иликтөө этимологиянын, тилдик диахрониянын ыкмаларына кайрылууну талап кылат.

«Баш» концептин уюштуруучу номинанттардын диахрониясына Жусуп Баласагындын белгилүү поэмасында колдонулган *баш* сөзүнүн маанилери тиешелүү. Анда бул сөз 183 ирет пайдаланылат. Анын семантикалык түзүмү жогоруда келтирилген түрк тилдериндеги *баш* лексемасынын курамына жакын. Биз тил жөнүндөгү эле 42 жупташ саптардын биринчи 15 сабындагы лексемаларды карап көрөлү. Буларды *баш* сөзү 7 ирет учурайт. Бардык учурда тилди этияттоо, ойлоп сүйлөө, туура маалымат берүү, өлчөмү менен кеп айтуу улуу сапат катары, ал эми заар тилдүүлөр, тилин тартпагандар, тескебей сөз айтуучулар, орунтуксуз кеп сүйлөгөндөр азап чегет, башынан ажырайт. Жети ирет *баш* сөзү соматикалык маани менен (дене бөлүгү катары) кошо “жан, тирүүлүк” маанисинде колдонулат: 1) *тил .. башын алат*; 2) *тил – арыстан босогоңдо комдогон, бошоп кетсе, өз башыңды жеп койгон*; 3) ...

башты сактоо максатта; 4) ... сөздү карма, башың кетип калбасын; 5) ... башың коргоп, сөздөрүңдү тескей бил; 6) ... орунсуз сөз кийимиңден баш алат; 7) тил такта – башың аман болору чын ... (Баласагын 2015: 30-31).

Баш сөзүнүн бир канча маанилерин кароо менен бирге сөздүн мааниси доордун шарттары менен да аныкталат деп айтууга болот.

2.4. «Баш» концептинин дериваттары этнос аралык тилдик каражаттарда. «Баш» концептинин түрк аралык номинанттарын морфологиялык-этимологиялык алкакта кароого болот. *Баш* уңгусу бул тектеш тилдерде көптөгөн дериваттарды жасоого катышкан. Айрым дериваттар түпкү маанисин сактаса, айрымдары баштапкы семантикасынан оолактап кетип же таптакыр эле алыстоого дуушар болгон.

Андан жасалган сөздөр морфологиялык, синтаксистик жана семантикалык жаңы касиеттерге ээ. Морфологиялык жол менен сөз жасалганда уңгуга мүчөлөр жалганат. Синтаксистик ыкма кош сөздөрдүн ширелиши же сөз айкаштарына биригиши аркылуу ишке ашат. Семантикалык өңүт баштапкы маанинин бутакташы, кеңейиши, түрдүү жаңы денотаттардын, жакын же окшош заттардын, касиеттердин аталыштарынын жаралышын камсыз кылат. Маселен, **-ак** суффикси аркылуу. Кыргызча *машак* “эгин сотосунун дан алган үстүңкү бөлүгү” сөзү башка тилдерде өз эквиваленттерине ээ. Мында *м* тыбышы – *б* тыбышынын өзгөрүлгөн түрү (караңыз: кыргызча *мелдеш* “тайлашуу, таймашуу, эрегишүү”, өзб. *беллаш* ошол эле мааниде). *Машак* < *башак* өзгөрүүсүн башка түрк тилдери да тастыктайт: а) *башак* – аз., баш., гаг., као.т., кырг.диал., кр.тат., тат., тоб., тув., түрк, өзб., уйг., чаг.; б) *баашак* – уйг.диал.; в) *бошок* – өзб.; г) *башах* – аз.диал., түрк диал.; д) *башаг* – аз.диал., өзб.диал., уйг.диал.; е) *башәях* – аз.диал.; ж) *бачак* – кырг. (“сото”); з) *пучак* – чув.; и) *пажак* – алт., леб., тел.; к) *басак* – кар.г.; л) *пазак* – алт.диал.; м) *пазах* – хак.; н) *машак* – каз.диал., кырг., к.тат., өзб.диал., чаг.; о) *мәшәк* – өзб.диал.; п) *мошок* – өзб.диал.; р) *мажак* – алт., тат.диал., тел., тув.; с) *масак* – каз., к.калп., ног.; т) *бассак* – түрк.диал.; у) *башмах*, *башшаг* – аз.диал., түрк диал.; ф) *босак* – түрк диал.; х) *паштык* – алт.; ң) *башгак* – б.түрк ж.б..

«Ш.Абдырамановдун «Тагдыр» романындагы «баш» концептинин номинанттарын когнитивдик-семантикалык алкакта изилдөөнүн негизги натыйжалары» аталышындыгы үчүнчү баптын изилдөө предмети катары Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романы тандалып алынды (Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 448 бет). Бул роман окуучулар тарабынан өз учурунда жылуу кабыл алынган. Анда жаштайынан азиз калган Саяк аттуу каармандын аянычтуу тагдыры сүрөттөлөт. Романда *баш* сөзү, анын формалык-семантикалык дериваттары түрдүү жагдайларда, түркүн маани-маңызда

колдонулат. Иште бул сөз каралып жаткан концепттин негизги экспоненти катары пайдаланылат да, окуя баяндоонун жана образ ачуунун зарыл каражаты катары кызмат кылат.

3.1. Баш уңгусу катышкан лексемалардын романдагы парадигмасы сапаттык жана сандык көрсөткүчтөрдө. «Баш» концептинин номинанттары ири парадигманы түзөт. Ага *баш, мээ, акыл, сезим, эс, эстутум, башчы* ж.б. көптөгөн сөздөр кирет. Ал эмес *башы/мээси/акылы/баамы/парасаты + жок* деген терс баалоо түрмөгүн эле алсак, анда дененин баш бөлүгүнө таандык касиеттердин атоолору өз ара синонимдешип, аталган концепттин көрсөткүчтөрү катары кызмат кылып турат.

3.1.1. “Баш – дене бөлүгү”. Мында баш сезүү органдары (мээ, көз, мурун, ооз, кулак, тиш, тил) жайгашкан адам денесинин үстүңкү (жогорку), жаныбарлар денесинин алдыңкы бөлүгү катары аныкталат. Бул мааниде *баш* сөзү романда 102 жолу колдонулган, атооч жөндөмөдө 5 жолу, илик жөндөмөдө жок, барыш жөндөмөдө 9 ирет, табыш түрүндө 34, жатыш формасында 1, чыгышта 7; жекелик түрдө 100 ирет, көптүк формада 2 ирет: *баштары ооруйт* (216-б.), *баштарына чалма салып* (248-б.). Таандык мүчөлөрү уланган формалары – 63 (*башы, башына, башым ...*), баштапкы түрдө – 39, мисалы: *баш көтөргүсү келбейт* (20-б.).

3.1.2 “Баш – акыл-эс булагы”. *Баш* сөзү текстте бул мааниде да кенен колдонулган. Биздин эсеп боюнча, чыгармада ал 45 жолу учурайт. Булардагы маанилер: 1) “мээ” – 5 ирет (*башына/мээсине кан куюлуп кеткен*, 373-б.); 2) “эс” – 21 ирет (*түрдүү ойлор келди башына/эсине*, 276-б.; *ой башына/эсине түштү*, 124-б., *башынан/эсинен кетпей*, 79-б. ж.б.); 3) “акыл-эс, акыл-ой” – 7 ирет (*башына/акыл-эсине келбеген ойлор*, 91-б.; *ачуусу башына/акыл-оюна тепкен*, 135-б.), *башы ... эңги-деңги*; 4) “эстутум, ой” – анын *башында/эстутумунда/оюнда ар кандай түшүнүктөр* (357-б.), *кыялдар башында/эстутумунда/оюнда жашап жүрөт* (96-б.), б.а. 2 ирет; 5) “сезим” – *көзүм болбогону менен башым/сезимим/акылым, жүрөгүм бар* (207-б.), *башың/сезимиң/көңүлүң ооган жакка* (208-б.).

3.1.3. “Эрди-катын (болуу)” мааниси: *тагдыр бийлиги ... аларды баш коштурган* (98-б.) жана *экөөбүз баш кошкондон кийинки* (283-б.) сөз айкаштарында 2 жолу катталган.

3.1.4. *Баш* сөзү чыгыш жөндөмөдө *кечир-, өткөр-* этиштери менен жалгашып “жашоо, өмүр” маанисинде колдонулган: а) ... *окуяны ... баштан кечирет* (146-б.) б) ... *толкундуу абалды башынан өткөрөт* (352-б.)/жашоосунан өткөрөт ж.б..

Романдын мазмунундагы «баш» концептин объективдештирүүчү негизги номинант – *баш* уңгусу. Андан башка да буга *мээ*, *капак* сыяктуу сөздөр катышат. Бардыгы болуп чыгармада 593 лексема катталган. Буларды сүйлөмдүк-фразалык контекстте талдоо кийинки параграфтарда ишке ашат.

3.2. Дененин баш бөлүгүнүн аталышы көркөм контекстте. *Баш* сөзү романда көп учурда адам денесинин эң зарыл, эң жогорку бөлүгүнүн номинанты катары колдонулган. Анын семантикалык түзүмү негизинен ушул кызматтын, функциянын чегинде жүзөгө ашат.

3.3. Дене бөлүгүнүн өз ээсине таандык болбогон абалынын сүрөттөлүшү. Романда *Үйдөн Жокендин эжеси чыгып (аны Жамал бир кездерде көргөн) Жамалдын башынан бир кесе сууну айландырып чачып, анан жоолук салды. Жамал жоолукту башынан сыйрып ыргытты* (242) деген эки сүйлөм бар. Анын биринчисинде *баш* сөзүнүн денотаты дене бөлүгү да, ыйык объект да (үйгө баш, бүлө кирип жатпайбы) катары кабыл алынып турат. Экинчи сүйлөмдө персонаждын бул салтты кабыл албай жатышы белгиленет.

3.4. Баштын кыймылы – маалымат билгизүү каражаты. Кыргыздын лингвомаданиятында, анын өкүлдөрүнүн маалымат алмашуусунда баштын кыймылы айрым коммуникативдик кызматтарды аткарат. Баш чайкоо, баш ийкөө, башты жерге салуу же кейкейе көтөрүү ж.б. аракеттер өзүнчө маалымат туюнтуруучу (вербалдык эмес) функцияларды аткарышат. Романда ушул кубулушка тиешелүү мисалдар кенен учурайт.

3.5. Көркөм текстте баштын акыл-ой, аң-сезим, максат-милдет булагы катары мүнөздөлүшү. Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романынан алып талдап чыккан үзүндүлөрдө *баш* сөзү дененин зарыл, аздектелчү, жогорку бөлүгүнүн номинанты катары колдонулган. Анын негизин денотативдик мазмун, физиологиялык-анатомиялык, психологиялык маани түзөт.

3.6. Баш лексемасы аркылуу тик жана жатык абалдагы заттардын бир же эки тарабынын аталышы. *Баш* сөзүнө полисемия мүнөздүү. Анын семантикалык чөйрөсүндө узунунан жайгашкан заттардын бир же эки тарабын, бир же эки учун атоо кызматы үстөмдүк кылат. Анда “үстү, учу, чокусу, төбөсү, бир тарабы, бир жагы” сыяктуу семалар берилет.

3.7. Баш уңгусунда “негизги, орчундуу, зарыл” семаларынын берилиши. Биз талдап жаткан концептин репрезентативдеринин ичинде эң таркалганы – *баш* уңгу сөзү. Анын түз маанисине бутакташ, ирегелеш өтмө маанилери да арбын. Биз мунун когнитивдик-семантикалык мазмунунун үч позицияда карап көрдүк. Бардык учурда анда “негизги” семасы үстөмдүк кылып турат.

Баш бармак – таркалган туруктуу синтагма. Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романында *баш бармак* сөз айкашы эки ирет колдун бир бөлүгү, беш манжанын эки ачасынын (41-б.) бир тарабында жайгашкан, кармоо, тутуу кыймылы үчүн “эң зарыл бөлүк” маанисинде колдонулган.

3.8. *Баш* сөзүндөгү “жан, тирүүлүк” маанилери. Бул топко кирген мисалдарды үч түргө ажыратууга болот: 1. дененин жансыз бөлүгүнүн аты;

2. денени жандан ажыратууга, жансыз кылууга болгон иш-аракеттин аты;

3). жандан ажырабоого болгон далалаттын аты.

3.9. “Ойкампанын” абалына сырткы факторлордун таасири. Баш – аң-сезимди, акыл-ойду, жүрүм-турумду, иш-аракеттерди жөндөп багыттоочу орган. Анын демейдеги абалы, түптөлгөн туруктуу касиеттери жасалма өзгөрүүлөргө дуушар болот.

Романда *баш* лексемасы көп ирет “ойкампа” маанисинде колдонулат. Ал сөз катышкан сүйлөмдөрдө сөзсүз түрдө *ой* аталышы катталат. Суроо чечилбеген, түшүнүксүз, бүдөмүк маселени атайт. Ал эми *ой* сөзү ырасталган, тастыкталган, ынанымдуу пикирдин номинанты катары кызмат кылат. Эми келтириле турган үзүндүлөрдө *баш* лексемасынын контекстинде *ой* сөзү учурайт: *Ошондо баягы кызууланган кезиндеги башына келтирген ойлорун эсине түшүрдү: “Адамдар ушунчалык жүзү карабы?” – деп шектенгенине уялды* (131).

3.10. *Башта-* этиши катышкан синтаксистик-семантикалык моделдер. *Баш* зат атоочунан *башта-* этиши жасалат. Мында сөз жасоо кызматын *-та(-ла)* мүчөсү аткарат. Романда бул этиш түрдүү түзүлүштөгү синтаксистик-семантикалык моделдердин курамында кездешет.

Субъект + *башталды*. Бул модель борборун түзгөн сүйлөмдөр ири контекстте жүзөгө ашырылат. Айрым мисалдарды келтирели: *Жаңы шарт, жаңы адамдар арасындагы Саяктын турмушу мына ушинтип башталды* (93). 2. *Саяктын өмүрүнүн жаңы тилкеси башталды* (97).

Бул мисалдарда жашоонун жүрүшүндөгү бир бөтөнчө учурдун башаты тууралуу айтылат. Сүйлөмдөр параллелдүү окшош түзүмдөргө ээ:

Саяк-тын	турмуш-у	башталды
Өмүр-үнүн	тилке-си	башталды

3.11. *Башка* сөзүнүн субстантивдик дериваттары. Жогоруда *баш* уңгусунун сын атоочтук, этиштик дериваттарынын романда кездешкен кызматы сыпаттоого алынды. Төмөндө айрым зат атоочтук туундуларын мүнөздөмөгө алууга аракеттенебиз. *Башка* сөзү аныктоочтук милдетте сын атооч болуп эсептелинет: *башка жол, башка нерсе* ж.б.. Ал эми жөндөлгөн

же көптүк түрүн алганда ал затташып кетет: бардык жагдайда анын формалары түпкү маңызынан, концепттик «баш» маанисинен алыстабайт.

3.12. Баш лексемасынын “жетекчи” маанисинин номинанттары жөнүндө. Романда *баш* лексемасы, анын дериваттары “жетекчи, төрага, шеф” деген маанилерди туюнтуп келет. Бул факт – автордук табылга эмес, ал элдик менталдуулуктун эле көнүмүш элементи. Караңыз: *элүү башы, миң башы, корбашы, баш болуп* “жетектеп” ж.б. (Юдахин I: 118-119, 406). Авторго таандык маани да бар. Ал топ кекиликтин энесин, калгандарын баштап жүрүүчү тажрыйбалуу өкүлүн башчы сөзү менен айтат. *Желени көрүшкөндө бир дагдырылып токтой калышты да, анан койкоңдогон башчысы качырып салып, желеге ишенбей өтүп кеткенде, калгандары да жапырт дуу коюшту* (33). Мында колдонулган *желе* сөзү (демейдеги *тузак* сөзүнүн ордуна) да – авторго, анын говоруна да тиешелүү сөз.

3.13. Баш лексемасындагы этноменталдык маанилер. Романда улуттук нарк-насилди, баалуулуктарды чагылдырган саптар арбын. Алардын бир кыйласы «баш» концептине, анын номинанттарына тиешелүү.

Баш тартуу салты – кыргыздардын көпчүлүгүнө таандык символдук жөрөлгө, конокту урматтап, сыйлоонун, ага аталгалап союш союунун белгиси. Көп элдер, кыргыздардын айрым бөлүгү (негизинен ичкилик туугандар) баш этин жешпейт, башты сый тамак катары эсептешпейт. Романдагы окуялар өтүп жаткан чөлкөмдө (Базар-Коргон, Сузак райондорунун тоо тарабы) баш тартуу аземи бааланат. Чыгармада бул сыйдын сценарийи берилет.

Изилдөөдө алынган натыйжалар:

1. Ш.Абдырамановдун «Тагдыр» аттуу романынын материалында «баш» концептин туюнтуучу лексика-грамматикалык жана когнитивдик-семантикалык каражаттардын статистикалык (квантитативдик) көрсөткүчтөрү аныкталды;

2. алардын сөз түркүмдөр, грамматикалык категориялар, семантикалык-когнитивдик топтор, синтаксистик түзүмдөр алкагындагы бөтөнчөлүктөрү ачыкталды;

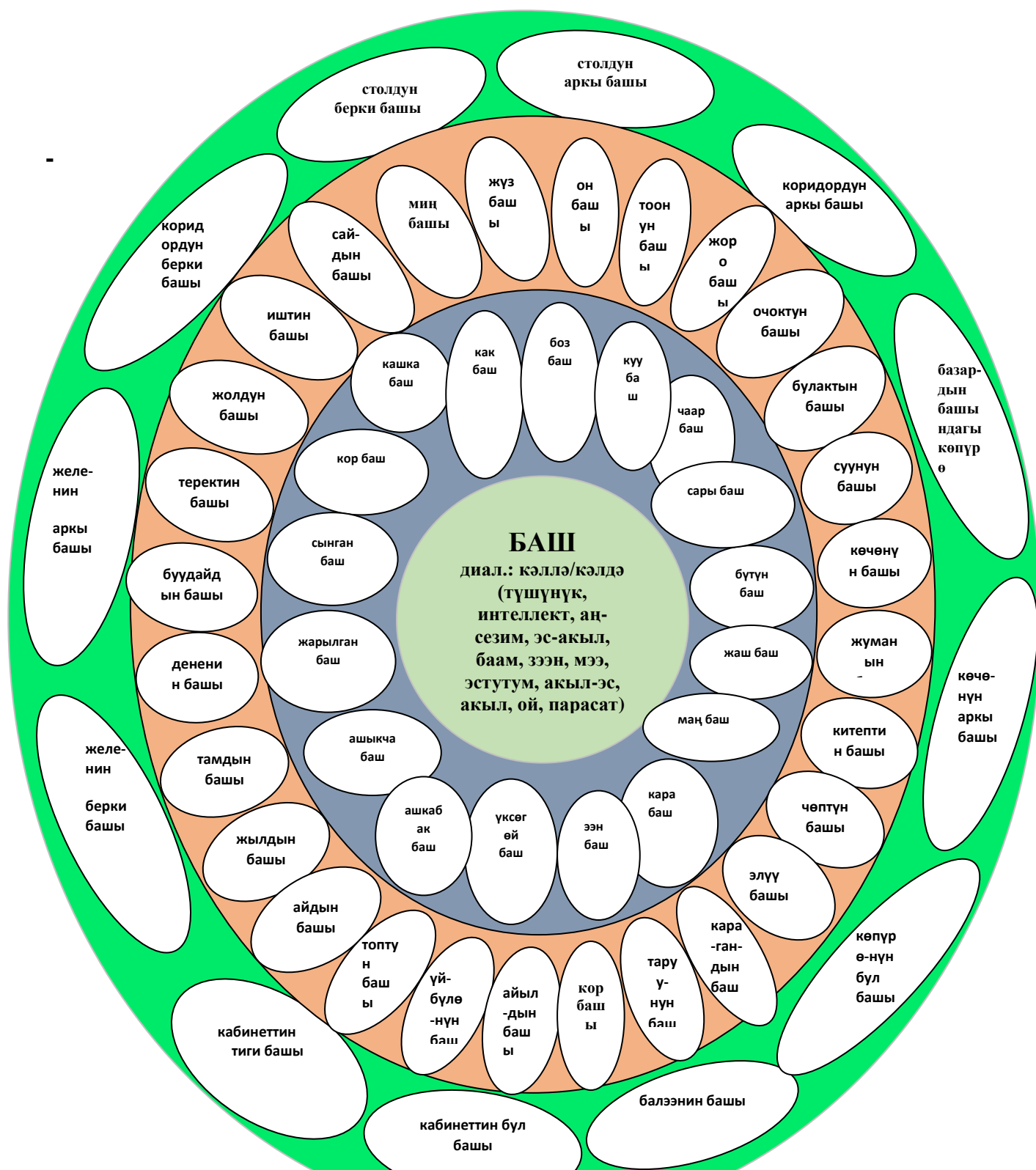
3. *баш* лексемасынын романда катталган семантикалык катмарлары, дериваттары, түрлөрү белгиленди; анын синонимдеринин «баш» концептине карата катышы көрсөтүлдү;

4. *баш* лексемасынын когнитивдик-семантикалык көп түрдүүлүгү көркөм контексттин алкагында талдоого алынды; «баш» концептинин физиологиялык, менталдык-психикалык, коммуникативдик, этимологиялык, гипотетикалык, этноменталдык, мифологиялык ж.б. аспектилери конкреттүү мисалдарда мүнөздөлдү (1-сүрөт);

5. *баш* лексемасынын денотатын “ойкампа”, “акыл-эс казынасы” катары аныктоо керектиги сунушталды жана негизделди. Личносттун физикалык жетишпестиги анын белгилүү деңгээлдеги концептосферасынын толук эместигине алып келиши мүмкүн. Адамдын рухий өнүгүүсү бул кемчиликтин ордун толтура алат.

«Баш» концептинин түзүлүшү жана романдагы вербалданышы жалпылоочу моделде (кийинки бетте) көрсөтүлдү. Мындагы төгөрөктөр, төгөрөкчөлөр – шарттуу эле белгилер, концепттик нагыз, көп кырдуу сөлөкөтүн жөнөкөйлөтүп гана берет.

1-сүрөт:

КОРУТУНДУ

Кыргыз эл жазуучусу Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” аттуу романы учурунда чоң резонанс жаратып, адабият таануучулардын, окурмандардын көңүлүн буруп кызыгуу туудурган. Романдын мазмунунда лингвокогнитология, лингвоконцептология, лингвокультурология, лингвопсихология илимдерин кызыктыра ала турган тилдик фактылар, жагдайлар, факторлор арбын.

Баш каармандын аны курчап турган дүйнөнү кабылдоо өзгөчөлүктөрү анын физикалык абалына байланыштуу боло бербейт. Романдын башында байкалган анын концептуалдык чөйрөсүнүн толук эместиги убакыттын өтүшү менен толуктала берет: билим алууда, жаңы адамдар менен баарлашууда ж.б.у.с..

Романдын лексикалык кору бай. Мында «баш» концептин туюндуруучу же ушул концептке тиешелүү лексикалык каражаттар көп жана квантитативдик талдоонун негизи боло алат.

«Баш» концептинин репрезентативдерин түз – өтмө, реалдуу – гипотетикалык, жалпы – этноменталдык, түпкү – туунду, универсалдык – жекече автордук ж.б. алкактарда изилденди.

Квантитативдик ыкманын негизинде романдын мазмунуна кирген *баш* лексемасынын, анын синонимдеринин, семантикалык, морфологиялык жана сөз жасоочулук дериваттарынын жалпы жана чектүү касиеттери статистикалык өңүттө талдоого алынды. Романда *баш* сөзү “дене бөлүгү” маанисинде 102 жолу, “акыл-эс” маанисинде 45 ирет, “эрди-катын (болуу)” маанисинде 2 ирет, “жашоо, өмүр” маанисинде 3 жолу, “сыюу, багынуу” маанисинде 1 жолу, “уч” семасында 2 мертебе, “жогорку тарап, үстү жак, жогору жак” семаларында 2 жолу, “башат” маанисинде 3 жолу, “кайрадан/кайтадан” маанисинде 1 ирет, “биринчи, алдыңкы” семаны алып 1 ирет колдонулган.

Иште *баш* сөзүнүн туундулары да статистикалык өңүттө талданды: *башкы* сөзү 12 мертебе аныктоочтук, 18 мертебе аныкталуучу зат катары учурайт. Ал эми *башта*- этиши романда 123 жолу кездешет. *Башка* сөзү 81 жолу колдонулган: 6 жолу баяндоочтук, 73 ирет аныктоочтук, 2 ирет бышыктоочтук кызматта учурайт. Бул сөз субстантивдешип, заттык милдетте 52 мертебе кездешет (көптүк түрдө, жөндөмө мүчөлөрү менен). *Баш* сөзү романда фразеологизмдердин курамында да 59 жолу учурайт

Баш сөзүнүн когнитивдик-семантикалык мазмунун сыпаттоо автордун жекече көркөм стилин ачыктоого өбөлгө түздү.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Айтибаева, Ж.К. Лингвистикалык концептологиянын негизги маселелери [Текст] / Ж.К. Айтибаева // Ош МУнун жарчысы. – 2015. – №4. – 14-19-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=28296997>
2. Айтибаева, Ж.К. “Баш” концептинин паремияларда колдонулушу [Текст] / Ж.К. Айтибаева // Ош МУнун жарчысы. – 2015. – №4 3-чыл. – 18-21-б. <https://base.oshsu.kg/univer/temp/url/itim/2015-4-3-1.pdf>
3. Айтибаева, Ж.К. Лингвокультуроология как отрасль языкознания [Текст] / Р.К. Ормокеева, Ж.К. Айтибаева, З.Ж. Сагындыкова // Science and education in the modern world: challenges of the XXI century Нурсултан, Казахстан –2019.–344-349-б. <http://www.bobek-kz.com/storage/tQ7z7p5G1ogxOW6ECqkPBYwzc3E9QG1r2evIwNi2>
4. Айтибаева, Ж.К. Идеи Л.А.Шеймана по проблематике лингвоэтнокультуроведения [Текст] / Р.К. Ормокеева, Ж.К. Айтибаева, З.Ж. Сагындыкова // Science and education in the modern world: challenges of the XXI century Нурсултан, Казакстан. – 2019. – 350-354-б. <http://www.bobek-kz.com/storage/tQ7z7p5G1ogxOW6ECqkPBYwzc3E9QG1r2evIwNi2>
5. Айтибаева, Ж.К. Көркөм текстте баштын акыл-ой, аң-сезим, максат-милдет булагы катары мүнөздөлүшү [Текст] / Ж.К. Айтибаева // Кыргызстандын жарчысы. – 2022. – №1(2). – 95-100-б. https://elibrary.ru/download/elibrary_48289565_52571694.pdf
6. Айтибаева, Ж.К. Баштын кыймылы – маалымат билгизүү каражаты [Текст] / Ж.К. Айтибаева // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана Илимий жыйнак. – Ош. – 2022. – 100-106-б.
7. Айтибаева, Ж.К. Аң-сезимдеги концептешүү жана категориялашуу процесстеринин тилде репрезентацияланышы жана *БАШ* концептинин концептуалдашуусу [Текст] / Ж.К. Айтибаева // Кыргызстандын жарчысы. 2022. – №1. – 237-240-б. https://elibrary.ru/download/elibrary_49828061_57106301.pdf
8. Айтибаева, Ж.К. “Баш” концептинин кыргыз тилиндеги репрезентативдерин изилдөөнүн методологиялык негиздери, методдору [Текст] / Ж.К. Айтибаева, Н.Тилекова, А.И. Шаймкулова ж.б. Journal of Positive School Psychology. 2022. – Vol. – 6. – № 7. - 4509-4515. <https://journalppw.com/index.php/jpsp/article/download/12277/7958/14724>
9. Айтибаева, Ж.К. Концепт, концепттер алкагы жана дүйнөнүн

когнитивдик-тилдик сүрөтү [Текст] / Ж.К. Айтибаева // Alatoo academic studies Бишкек. – 2022. – №3. – 111-117-б.

https://elibrary.ru/download/elibrary_49822396_87980630.pdf

10. Айтибаева, Ж.К. Концепт как когнитивная единица [Текст] /

Ж.К. Айтибаева, Ж. МаксUTOва, С.К. Пазилова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск – 2023. – №4-1(79). – 93-98-б. <http://intjournal.ru/>

11. Айтибаева, Ж.К. Передача семантики корня *голова* в значении “основной, необходимый” [Текст] / К.З. Зулпукаров, Ж.К. Айтибаева // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск – 2023. №4-1(79). – 88-92-б. <http://intjournal.ru/>

12. Айтибаева, Ж.К. *Баш* унгусу катышкан лексемалардын романдагы парадигмасы сапаттык жана сандык көрсөткүчтөрдө [Текст] / Ж.К. Айтибаева // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск, 2023. №4-3(79). – 157-162-б. <http://intjournal.ru/>

13. Айтибаева, Ж.К. Дененин баш бөлүгү көркөм контекстте [Текст] / Ж.К. Айтибаева // Наука. Образование. Техника. Ош. – 2023. – №1(76). – 118-123-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50354275>

14. Айтибаева, Ж.К. *Башта-* этиши катышкан синтаксистик-семантикалык моделдер [Текст] / Г.А. Мадмарова, Ж.К. Айтибаева // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана Илимий жыйнак. – Ош, 2023. – 181-184-б.

15. Айтибаева, Ж.К. *Баш* сөзүндөгү “жан, тирүүлүк” маанилери жана “ойкампанын” абалына сырткы факторлордун таасири [Текст] / Г.А. Мадмарова, Ж.К. Айтибаева // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана Илимий жыйнак. – Ош, 2023. – 184-189-б.

Иштеги кыскартуулар:

КТТС – кыргызтилинин түшүндүрмө сөздүгү;

ДТС – дүйнөнүн тилдик сүрөтү;

ПСА – предикаттык сөз айкашы.

Айтибаева Жыпаргүл Калыевнанын “Баш” концептинин вербалдашуусу” аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: концепт, концепттешүү, когнитема, лингвистикалык когниция, баш, акыл-ой, ан-сезим, номинанттар парадигмасы, провербиалдык экспонент, репрезентатив, дүйнө тааным, лингвомаданияттаануу.

Изилдөөнүн объектиси – «баш» концептине тиешелүү тилдик, провербиалдык бирдиктер.

Изилдөөнүн предмети – Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романындагы аталган концептти репрезентациялоочу когнитивдик, тилдик, провербиалдык каражаттар.

Изилдөөнүн методдору. Коюлган милдеттер байкоо жүргүзүү, материал жыйноо, топтоштуруу, каталогдоштуруу, сыпаттоо, салыштыруу, түшүндүрмө берүү, чечмелөө, моделдештирүү, талдоо, эксперимент өткөрүү, квантативдик, которуу ж.б. ык-методдордун жардамы менен аткарылды.

Алынган жаңы илимий натыйжалар:

1. Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романынын материалында «баш» концептинин мазмуну татаал түзүмдөгү, көп катмарлуу, жогорку статустагы когнитивдик феномен катары аныкталды;

2. аталган романдын негизинде бул концептке тиешелүү когнитивдик түзүмдү, белги-касиеттерди экспликациялоочу каражаттардын семантикалык, сөз жасоочулук, лексика-фразеологиялык, паремиялык жана көркөм тексттик деңгээлдерде мүнөздөлдү;

3. концепттин негизги номинантына тиешелүү когнитивдик-тилдик семантиканын ар тараптан толук сыпатталынышы анын колдонуу жана трансформациялануу ыкма-жолдорунун атайын талданышы; *баш* сөзүнүн этимологиясынын, диахрониясы жана синхрониясы анализденди;

4. Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” аттуу романында пайдаланылган «баш» концептин репрезентациялоочу тилдик каражаттардын сандык-сапаттык, менталдык-тилдик, функционалдык-семантикалык, көркөм стилдик бөтөнчөлүктөрү иликтенди.

Изилдөөнүн колдонуу чөйрөсү. Иштин материалдары республиканын ЖОЖдорунун филология факультеттеринде “Лексикология”, “Фразеология”, “Көркөм чыгарманын тили”, “Тил илимине киришүү”, “Жалпы тил илими”, “Лингвистикалык окуулардын тарыхы”, “Когнитивдик лингвистика” сыяктуу сабактарды бакалаврларга, магистранттарга өтүүдө, “Лингвопаремиология”, “Лингвокогнитология”, “Лингвокультурология” ж.б. дисциплиналар боюнча тандоо предметин окутууда колдонулат.

РЕЗЮМЕ

кандидатской диссертации Айтибаевой Жыпаргул Калыевны на тему **“Вербализация концепта “баш/голова” по специальности 10.02.01 – кыргызский язык на соискание ученой степени кандидата филологических наук**

Ключевые слова: концепт, концептуализация, когнитема, лингвистическая когниция, баш (голова), разум, сознание, парадигма номинантов, провербальный экспонент, репрезентатив, мировоззрение, лингвокультуроведение.

Объект исследования - языковые (вербальные), провербиальные единицы, относящиеся к концепту “баш/голова”.

Предмет исследования - когнитивные, языковые и провербиальные средства, репрезентирующие концепт “голова” в романе Ш.Абдыраманова “Тагдыр/Судьба”.

Цель исследования - анализ семантических, лексико-фразеологических, провербиальных и художественных репрезентативов концепта «баш» в кыргызском языке на когнитивно-языковом уровне.

Методы исследования. Поставленные задачи обусловили использование следующих методов: наблюдение, сбор материала, классификация, каталогизация, описание, сравнение, объяснение, интерпретация, моделирование, анализ, эксперимент, квантативный метод, перевод и др..

Научная новизна результатов исследования:

1) на материале романа Ш.Абдыраманова определена сущность концепта «баш/голова» как когнитивного феномена высокого статуса со сложным и многослойным строением;

2) охарактеризованы языковые средства, выражающие когнитивное строениеми свойства данного концепта, на семантическом, словообразовательном, лексико-фразеологическом, паремийном и художественно-текстовом уровнях;

3) с разных позиций и всесторонне описана когнитивно-языковая семантика основного номинанта концепта “баш/голова”; всесторонне рассмотрены способы его использования и трансформирования; проанализированы этимология, диахрония и синхрония лексемы *баш* “голова”;

4) выявлены количественно-качественные, ментально-языковые, функционально-семантические, художественно-стилистические признаки языковых средств, репрезентирующих концепт “баш/голова” в романе Ш.Абдыраманова “Тагдыр/Судьба”.

Область применения исследования. Материалы исследования могут быть использованы при изучении дисциплин “Лексикология”, “Фразеология”, “Язык художественного произведения”, “Введение в языковедение”, “Общее языкознание”, “История лингвистических учений” бакалаврами и

магистрантами на филологических факультетах вузов республики, а также при преподаватели дисциплин по выбору: “Лингвопаремиология”, “Лингвокогнитология”, “Лингвокультурология” и др..

RESUME

of the dissertation of Aitibaeva Zhympargul Kalyevna on the thesis "Verbalization of the concept “баш/head” 10.02.01 – for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty of kyrgyzlanguage

Keywords: concept, conceptualization, cognition, linguistic affiliation, head, mind, feelings, nominees' paradigm, nonverbal indicator, representative, worldview, linguoculturalism.

The object of the research - linguistics, proverbial units related to the concept of “баш/head”.

The subject of the research - cognitive, linguistic, proverbial means of representation of this concept are taken from the literal work.

Research methods. The objectives set led to the use of the following methods: observation, accumulation of material, grouping, description, comparison, explanation, interpretation, modeling, analysis, experimentation, empirical, cataloging, quantization, translation, etc..

Scientific novelty of the results obtained:

1. definition of the concept of “баш/head” as a cognitive phenomenon of complex structure, layering, high status;

2. characterization of the means of explication of the cognitive structure, features-properties related to the present Concept, at the semantic, word-formation, lexico-phraseological, paremic and artistic-textual levels;

3. a detailed comprehensive description of the cognitive-linguistic semantics related to the main nominee of the concept, a special analysis of the ways and means of its application and transformation; an analysis of the etymology, diachrony and synchronicity of the preface;

4. the study of quantitative-qualitative, mental-linguistic, functional-semantic, artistic stylistic features of linguistic means representing the concept of “баш/head” used in Sh.Abdyramanov's novel “Тагдыр/Fate”.

The area of research application. The case materials are considered for admission to the philological faculties of the universities of the Republic of bachelors, undergraduates of such subjects as “Lexicology”, “Phraseology”, “Introduction to linguistics”, “General linguistics”, “History of linguistic teachings”, “Cognitive linguistics”, “Linguoparemiology”, “Linguocognitology”, “Linguo-culturalology”, the choice of disciplines is used when teaching the subject.

